

Original Research Paper

MAARİFÇİLİK, MƏTBUAT VƏ QADIN CƏMİYYƏTLƏRİ: 1900-1918-Cİ İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN QADINININ İCTİMAİ SƏFƏRBƏRLİYİNİN FORMALAŞMASI (GENDER PERSPEKTİVİNDƏ)

Sevinc Abbasova

<https://orcid.org/0009-0004-4121-3162>

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan

Article history

Received: 05.10.2026

Revised: 14.10.2026

Accepted: 23.10.2026

*Corresponding Author: Sevinc
Abbasova, Naxçıvan Dövlət
Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
Email: abbasova.s.z@mail.ru

Xülasə

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan qadınlarının ictimai mövqeyində dəyişikliklərin meydana çıxdığı mühüm tarixi mərhələ olmuşdur. Rusiya imperiyasında baş verən siyasi proseslər, şəhər həyatının genişlənməsi, maarifçilik hərəkatının güclənməsi və milli mətbuatın inkişafı qadınların təhsil, mədəniyyət və ictimai təşkilatlanma sahələrində iştirakına yeni imkanlar yaratmışdır. Məqalədə 1900-1918-ci illərdə Azərbaycan qadınlarının ictimai səfərbərliyinin formalaşması gender tarixi baxımından araşdırılır. Qız məktəblərinin fəaliyyəti, qadın müəllimlərin ictimai mövqeyi, mətbuatda qadın məsələsinin təqdimatı və xeyriyyə cəmiyyətlərinin təşkilatlanma təcrübəsi qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilir. Xüsusilə İşıq qəzeti və Molla Nəsrəddin jurnalında qadın hüquqları, ailə münasibətləri və gender normaları ətrafında aparılan müzakirələrin qadınların ictimai subyekt kimi tanınmasına təsiri nəzərdən keçirilir. Tədqiqat göstərir ki, qadınların ictimai fəallığı yalnız 1918-ci ildə etdikləri siyasi hüquqların nəticəsi deyil, əvvəlki illərdə formalaşmış maarifçilik təşəbbüslərinin, mətbuat təcrübəsinin və kollektiv fəaliyyətin davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla yanaşı, modernləşmə prosesinin bütün qadınları eyni dərəcədə əhatə etmədiyi, sosial mənsubiyyət, yaşayış mühiti və ənənəvi ailə münasibətlərinin ictimai iştirak imkanlarını məhdudlaşdırdığı müəyyən edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan qadınları, gender tarixi, maarifçilik, qadın təhsili, İşıq qəzeti, Molla Nəsrəddin, qadın cəmiyyətləri, ictimai səfərbərlik*

GİRİŞ

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində müşahidə olunan dəyişikliklər qadınların sosial mövqeyinə də təsir göstərmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən genişlənən maarifçilik fəaliyyəti, şəhərlərdə yeni peşə sahələrinin yaranması, milli mətbuatın inkişafı və ziyalı təbəqəsinin ictimai nüfuzunun artması qadınların ailədən kənar fəaliyyət imkanları haqqında müzakirələri gücləndirmişdir. Bu proses 1905-ci il Rusiya inqilabından sonra daha aydın görünməyə başlamışdır. Siyasi fəallığın yüksəlməsi və ictimai təşəbbüslərin genişlənməsi qadınların təhsil hüququ, ailədəki

mövqeyi və ictimai həyatda iştirakı məsələlərini əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha geniş müzakirə predmetinə çevirmişdir.

Tadeuş Svietoxovskinin Azərbaycan milli kimliyinin formalaşmasına dair araşdırması 1905-ci ildən sonrakı mərhələni siyasi ideyaların və milli özünüdərk inkişafında dönüş dövrü kimi səciyyələndirir. Müəllif bu prosesin yalnız siyasi təşkilatların meydana çıxması ilə məhdudlaşmadığını, mədəni və ictimai münasibətlərdə də dəyişikliklər yaratdığını göstərir (Swietochowski, 1985, s. 56-59). Bu tarixi şərait qadın məsələsinin ayrıca araşdırılmasını zəruri edir. Çünki milli inkişaf haqqında müzakirələrdə qadının təhsili, ailədəki vəzifələri və gələcək nəslin yetişdirilməsində rolu mühüm yer tuturdu.

Qadınların ictimai səfərbərliyini yalnız siyasi hüquqlar uğrunda mübarizə ilə eyniləşdirmək doğru olmazdı. Tədqiq olunan dövrdə səfərbərlik müxtəlif fəaliyyət formalarında meydana çıxırdı. Qızların məktəbə cəlb edilməsi, müəllimlik peşəsinin mənimsənilməsi, qəzetlərə məktubların göndərilməsi, xeyriyyə tədbirlərinin təşkili və qadınların cəmiyyətlərdə təmsil olunması bu prosesin ayrı-ayrı istiqamətləri idi. Həmin fəaliyyətlərin hər biri qadının ictimai münasibətlərdə iştirakını genişləndirir, onun yalnız ailə daxilində müəyyənləşdirilən sosial rolundan kənara çıxmasına şərait yaradırdı.

Yelena Abdullayevanın araşdırmasında Azərbaycan qadınlarının modernləşmə prosesində iştirakı dövlət siyasətinin birtərəfli nəticəsi kimi deyil, yerli maarifçilərin və qadınların təşəbbüsləri ilə əlaqəli tarixi hadisə kimi izah olunur. Müəllif dünyəvi təhsilin yayılmasının qadınların ictimai fəaliyyətində yeni imkanlar yaratdığını, onların mətbuat və könüllü birliklər vasitəsilə öz mövqelərini ifadə etməyə başladıklarını göstərir (Abdullayeva, 2020, s. iv-v). Bu yanaşma qadın tarixinin yalnız dövlət islahatları çərçivəsində deyil, qadınların öz fəaliyyətləri əsasında araşdırılmasına imkan verir.

Mövcud tarixşünaslıqda qadın məsələsinə münasibət zamanla dəyişmişdir. Sovet dövründə aparılan araşdırmalarda qadınların azadlığı çox vaxt 1920-ci ildən sonra həyata keçirilən siyasi və sosial tədbirlərlə əlaqələndirilirdi. Almas Muradovanın qadınların dövlət hakimiyyəti orqanlarına cəlb edilməsinə həsr olunmuş əsəri bu istiqamətin nümunələrindəndir. Əsərin əsas mövzusu 1920-1930-cu illər olsa da, müəllif əvvəlki dövrdə qadınların sosial vəziyyətinə də toxunur (Muradova, 2007, s. 10-15). Bununla belə, qadınların sovetləşmədən əvvəl qazandıqları ictimai təcrübəni müstəqil tarixi proses kimi araşdırmaq mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Son dövr tədqiqatlarında bu məsələyə fərqli baxış müşahidə edilir. Kelsey Rice qız məktəblərinin yaranmasını yalnız savadlanma göstəricisi kimi deyil, müsəlman qadınlarının sosial əlaqələrinin dəyişməsi və ictimai mühitdə görünürsüzlüyünün artması baxımından qiymətləndirir. Onun

fikrincə, qadın müəllimlərin fəaliyyəti məktəblə məhdudlaşmamış, teatr, mətbuat və könüllü birliklər vasitəsilə yeni ictimai münasibətlərin formalaşmasına təsir göstərmişdir (Rice, 2024, s. 117-119).

Nüşabə Məmmədovanın qadın ictimai təşkilatları haqqında araşdırması isə təşkilatlanmanın XIX əsrin ikinci yarısından başlayan tarixi əsaslarını üzə çıxarır. Müəllif qadınların əvvəlcə müxtəlif xeyriyyə birliklərində iştirak etdiklərini, sonrakı mərhələdə isə müstəqil təşəbbüslərə qoşulduqlarını göstərir (Məmmədova, 2020, s. 115-116). Bu fakt qadınların ictimai səfərbərliyinin qəfil meydana çıxmadığını, əvvəlki təşkilatlanma təcrübəsinə əsaslandığını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Mətbuat tarixini araşdıran müəlliflər qadın məsələsinin ictimai müzakirələrdəki yerinə xüsusi diqqət yetirirlər. Hande Aydının *İşıq* qəzetinə həsr olunmuş tədqiqatı qadınların öz mətbuat orqanı vasitəsilə fikirlərini ifadə etməsini ön plana çıxarır (Aydın, 2018). Roiala Mamedova isə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında qadınların təhsili və sosial mövqeyi haqqında formalaşan fikirləri müqayisəli şəkildə təhlil edir (Mamedova, 2025, s. 23-25). Naila Rüstəminin araşdırmasında qadın məsələsinin mətbuat vasitəsilə ictimai problemə çevrilməsi, qadınların isə həmin müzakirələrdə tədricən iştirakçı mövqe qazanması vurğulanır (Rustamli, 2026, s. 1-3).

Bu məqalədə əsas məqsəd maarifçilik, mətbuat və qadın cəmiyyətlərini bir-birindən təcrid olunmuş hadisələr kimi deyil, Azərbaycan qadınının ictimai səfərbərliyini formalaşdıran qarşılıqlı əlaqəli sahələr kimi araşdırmaqdır. Gender perspektivi qadınların yalnız hansı imkanları əldə etdiyini deyil, həmin imkanların hansı sosial şərtlər daxilində yarandığını və hansı məhdudiyyətlərlə qarşılaşdığını müəyyənləşdirməyə kömək edir. Burada qadınların ictimai subyektivliyi onların öz adlarından danışmaq, təşəbbüs göstərmək, qərar qəbul etmək və kollektiv fəaliyyətdə iştirak etmək imkanları ilə əlaqələndirilir.

Maarifçilik və qadın təhsili

Azərbaycan qadınlarının ictimai səfərbərliyində maarifçilik mühüm başlanğıc mərhələsi olmuşdur. XIX əsrin sonlarında təhsil haqqında formalaşan fikirlər XX əsrin əvvəllərində daha konkret təşəbbüslərlə müşayiət edilmişdir. Qız məktəblərinin açılması, qadın müəllimlərin yetişməsi və təhsilli qadınların ictimai fəaliyyətə qoşulması bu dəyişikliklərin əsas göstəriciləri idi. Lakin qadın təhsilinin inkişafı sadəcə məktəblərin sayının artması ilə izah edilə bilməz. Təhsil həm də qadınların ailədə və cəmiyyətdə hansı mövqeyə malik olması haqqında mövcud təsəvvürlərin yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb olmuşdur.

1901-ci ildə Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü ilə açılan Aleksandra adına rus-müsəlman qız məktəbi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Məktəbin fəaliyyətə başlaması müsəlman qızların dünyəvi təhsilə cəlb edilməsi istiqamətində mühüm hadisə idi. Bununla yanaşı, həmin təşəbbüs cəmiyyətdə birmənalı qarşılanmamışdır. Rice məktəbin 7 oktyabr 1901-ci ildə

açılışını təsvir edərkən bir tərəfdən maarifçi dairələrin hadisəni böyük nailiyyət kimi qarşıladığını, digər tərəfdən isə məktəbə qarşı etirazların baş verdiyini göstərir (Rice, 2024, s. 117-119). Bu ziddiyyət qadın təhsilinin dövrün ictimai münasibətlərində nə qədər həssas məsələ olduğunu nümayiş etdirir.

Qızların məktəbə göndərilməsi ənənəvi ailə münasibətlərində dəyişiklik ehtimalını gücləndirirdi. Çünki təhsil alan qız yalnız oxuyub-yazmağı öyrənmirdi. O, ailədən kənarda yeni sosial əlaqələr qurur, fərqli dünyagörüşləri ilə tanış olur və gələcəkdə peşə sahibi olmaq imkanı qazanırdı. Bu səbəbdən qız məktəbləri qadınların ictimai həyata hazırlanmasında ilkin mühitlərdən biri hesab edilə bilər. Bununla belə, həmin məktəblərin fəaliyyətini bütün qadınların təhsil hüququnun təmin edilməsi kimi qiymətləndirmək mümkün deyil. Təhsil imkanları ailələrin maddi vəziyyətindən, yaşadıqları ərazidən və qızların məktəbə göndərilməsinə münasibətdən asılı idi.

Maarifçilik fəaliyyətinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri qadın təhsilinin çox vaxt ailənin və millətin inkişafı ilə əsaslandırılması idi. Ziyalıların bir hissəsi savadlı qadını ilk növbədə gələcək nəslin tərbiyəçisi kimi təqdim edirdi. Bu yanaşma qızların məktəbə cəlb edilməsinə ictimai dəstək yaratsa da, qadınların təhsilini müəyyən sosial vəzifələrlə əlaqələndirirdi. Mamedovanın araşdırmasında da dövrün mətbuatında təhsilli ana obrazının üstün mövqə tutduğu göstərilir. Qadınların savadlanması cəmiyyətin tərəqqisi üçün vacib hesab edilsə də, onların fərdi inkişafı bəzən analıq və ailə vəzifələrindən ayrılıqda təsəvvür olunmurdu (Mamedova, 2025, s. 23-25).

Bu vəziyyət maarifçilik düşüncəsindəki gender ziddiyyətlərini üzə çıxarır. Bir tərəfdən qadınların təhsil alması zəruri sayılırdı. Digər tərəfdən isə təhsilin məqsədi çox vaxt ənənəvi ailə münasibətlərini tamamilə dəyişdirmək deyil, həmin münasibətləri yeni dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaq idi. Buna görə də maarifçilik qadınlar üçün yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, onların ictimai rolunun sərhədlərini də müəyyənləşdirirdi.

Qadın müəllimlərin meydana çıxması bu sərhədlərin genişlənməsində xüsusi rol oynamışdır. Müəllimlik müsəlman qadınlarının ailədən kənarda fəaliyyət göstərməsinə ictimai baxımdan daha münasib qəbul edilən peşələrdən biri idi. Qız məktəblərində çalışan müəllimlər yalnız dərs keçməklə kifayətlənmir, şagirdlərin ailələri və yerli ictimai mühitlə də əlaqə saxlayırdılar. Beləliklə, müəllimlik qadınların cəmiyyətdə tanınmasına və müəyyən nüfuz qazanmasına şərait yaradırdı.

Rice qadın müəllimlərin ictimai fəaliyyətini Cənubi Qafqazda yeni sosial münasibətlərin formalaşması ilə əlaqələndirir. Onun təhlilində məktəblər qadınların bir-biri ilə, həmçinin daha geniş ictimai çevrələrlə əlaqə qurduğu məkanlar kimi təqdim edilir. Bu əlaqələr sonradan mətbuat, teatr və könüllü təşkilatlarda iştirak üçün də imkan yaratmışdır (Rice, 2024, s. 117-120). Belə yanaşdıqda

məktəb yalnız təhsil müəssisəsi deyil, qadınların ictimai səfərbərliyini hazırlayan sosial mühit kimi görünür.

Hənifə xanım Məlikovanın fəaliyyəti maarifçiliklə ictimai təşkilatlanma arasındakı əlaqəni göstərən nümunələrdəndir. Onun təhsil və xeyriyyə sahəsindəki təşəbbüsləri qadınların maarifçilik fəaliyyətinin məktəb divarları ilə məhdudlaşmadığını nümayiş etdirir. Məmmədovanın araşdırmasında Hənifə xanımın XIX əsrin sonlarından başlayan maarifçilik fəaliyyətinin sonrakı qadın təşkilatlarının meydana çıxması üçün mühüm zəmin yaratdığı qeyd olunur (Məmmədova, 2020, s. 116-117).

Qadın təhsilinin inkişafını sosial mənsubiyyət baxımından da nəzərdən keçirmək lazımdır. Məktəblərə çıxış imkanları şəhər və kənd mühitində eyni deyildi. Maarifçi ailələrdə böyüyən qızların təhsil almaq ehtimalı daha yüksək olduğu halda, yoxsul ailələrin övladları üçün maddi çətinliklər ciddi maneə yaradırdı. Buna görə də ilk təhsilli qadınların fəaliyyəti geniş qadın kütləsinin vəziyyətini tam əks etdirmirdi. Bununla belə, onların əldə etdikləri təcrübə başqa qadınların maarifləndirilməsi üçün yeni təşəbbüslərin meydana çıxmasına kömək edirdi.

Qadınların təhsilə münasibətində müşahidə olunan dəyişikliklər onların hüquqi və sosial mövqeyinə dair müzakirələrlə də bağlı idi. Latifə Əliyeva Rusiya imperiyasındakı müsəlman qadınların vəziyyətini araşdırarkən qadınların hüquqlarının yalnız dini normalarla deyil, ailə münasibətləri, iqtisadi şərait və mövcud ictimai təsəvvürlərlə müəyyənləşdiyini vurğulayır (Aliyeva, 2024, s. 119-121). Bu yanaşma Azərbaycan qadınlarının təhsil imkanlarını izah edərkən sosial və iqtisadi amillərin nəzərə alınmasını zəruri edir.

Nəticə etibarilə, 1900-1918-ci illərdə qadın təhsili ictimai səfərbərliyin əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir. Məktəb qadınların savadlanmasına, müəllimlik isə onların ictimai fəaliyyətə qoşulmasına şərait yaratmışdır. Bununla belə, təhsil sahəsindəki irəliləyişlər qadınların sosial bərabərliyinin tam təmin edilməsi anlamına gəlmirdi. Maarifçilik hərəkatının tarixi əhəmiyyəti daha çox qadınların ictimai mövqeyinin dəyişməsi üçün ilkin imkanlar yaratmasında idi.

Mətbuat və qadın subyektivliyi

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatı qadın məsələsinin ictimai müzakirəyə çıxarılmasında mühüm rol oynamışdır. Qəzet və jurnallar vasitəsilə qızların təhsili, erkən nikahlar, ailədaxili münasibətlər, qadınların hüquqları və ictimai həyatda iştirakı haqqında fikirlər daha geniş auditoriyaya çatdırılırdı. Mətbuatın əhəmiyyəti yalnız mövcud problemləri işıqlandırmasında deyildi. O, həm də qadınların cəmiyyətdəki mövqeyinin necə təsəvvür olunmasına və hansı istiqamətdə dəyişdirilməsinin mümkün sayılmasına təsir göstərirdi.

1905-ci ildən sonra mətbuatın ictimai müzakirələrdəki rolu artmışdır. Həyat, İrşad, Tərəqqi və digər nəşrlərdə maarifçiliklə yanaşı, ailə və qadın məsələlərinə də yer verilirdi. Abdullayeva, Rostovskaya və Rostovskaya 1903-1913-cü illər mətbuatını araşdırarkən qadın məsələsinin müxtəlif ideoloji mövqelərdən müzakirə olunduğunu göstərilir. Müəlliflərə görə, bu müzakirələrdə qadınların savadsızlığı, ictimai həyatdan təcrid edilməsi və ailə münasibətlərindəki qeyri-bərabərlik əsas problemlər sırasında idi (Abdullayeva et al., 2019, s. 74-78).

Mətbuatda qadın haqqında yazılanları qadınların öz fikirləri ilə eyniləşdirmək olmaz. Dövrün qəzet və jurnallarında qadın məsələsinə dair mətnlərin əhəmiyyətli hissəsi kişi ziyalılar tərəfindən qələmə alınır. Onlar qadınların vəziyyətini dəyişdirməyə çalışsalar da, bu dəyişikliklərin hansı istiqamətdə aparılmalı olduğunu çox vaxt özləri müəyyənləşdirirdilər. Beləliklə, qadınların hüquqlarının müdafiəsi ilə onların adından danışmaq arasında müəyyən ziddiyyət yaranırdı. Gender tarixi baxımından bu fərqi nəzərə alınması vacibdir.

1911-ci ildə Bakıda nəşrə başlayan İşıq qəzeti Azərbaycan qadınlarının mətbuat tarixində xüsusi yer tutur. Xədicə xanım Əlibəyovanın redaktorluğu ilə yayımlanan qəzet qadınlara ünvanlanmış ilk milli dövrü nəşr kimi qiymətləndirilir. Hande Aydınin araşdırmasına əsasən, qəzet 22 yanvar 1911-ci ildən 31 dekabr 1912-ci ilə qədər nəşr edilmiş, onun fəaliyyətində Xədicə xanımın həyat yoldaşı Mustafa bəy Əlibəyov da yaxından iştirak etmişdir (Aydın, 2018, s. iv-v).

İşıq qəzetinin meydana çıxması qadın məsələsinin mətbuatda təqdimatında mühüm dəyişiklik idi. Əvvəlki nəşrlərdə qadınların problemləri əsasən kişi müəlliflərin baxışları əsasında izah edilirdisə, bu qəzet qadınlara öz düşüncələrini ifadə etmək üçün ayrıca imkan yaradırdı. Onun səhifələrində təhsil, ailə, əxlaq, uşaq tərbiyəsi və qadınların ictimai vəzifələri haqqında müzakirələr aparılırdı. Qəzetin əhəmiyyəti qadınların yalnız haqqında danışılan sosial qrup deyil, ictimai fikir bildirən iştirakçılar kimi görünməsində idi.

Bununla belə, İşıq qəzetinin mövqeyini müasir mənada tam gender bərabərliyi tələbi kimi təqdim etmək düzgün olmazdı. Nəşrdə qadın təhsilinin əhəmiyyəti çox vaxt analıq, ailə və mənəvi tərbiyə ilə əlaqələndirilirdi. Bu yanaşma dövrün ictimai şəraitində qadınların savadlanmasını əsaslandırmaq üçün münasib vasitə idi. Eyni zamanda, qadınların ictimai fəaliyyətinin ailə daxilindəki vəzifələrindən tam ayrılmadığını göstərirdi.

Mamedova qadın məsələsinin dövrün mətbuatında əsasən savadlı ana və maariflənmiş ailə təsəvvürləri ilə əlaqələndirildiyini qeyd edir (Mamedova, 2025, s. 23-24). İşıq qəzetinin fəaliyyəti də bu düşüncə mühitində qiymətləndirilməlidir. Qəzet qadınların mövcud sosial normalardan tamamilə uzaqlaşmasını deyil, həmin normalar daxilində daha fəal mövqe qazanmasını təşviq edirdi.

Burada diqqət çəkən məqam qadınların öz mövqelərini ifadə etməyə başlamasıdır. Qadınların qəzetə yazı göndərməsi və ictimai məsələlərə münasibət bildirməsi onların sosial təcrübəsində yeni mərhələnin formalaşdığını göstərirdi. Yazı yazmaq qadının öz düşüncəsini ailə mühitindən kənara çıxarması, onu ictimai müzakirənin bir hissəsinə çevirməsi demək idi. Bu baxımdan İşıq qadın subyektivliyinin inkişafı üçün əhəmiyyətli platforma olmuşdur.

Qəzetin nəşrində kişi ziyalıların dəstəyi də nəzərə alınmalıdır. Bu fakt qadınların ictimai fəaliyyətinin hələ mövcud sosial münasibətlərdən tam müstəqil olmadığını göstərir. Bununla yanaşı, həmin dəstək qadın təşəbbüsünün əhəmiyyətini azaltmır. Əksinə, dövrün gender münasibətlərində dəyişikliklərin çox vaxt qadın və kişi maarifçilərin əməkdaşlığı şəraitində baş verdiyini nümayiş etdirir.

1906-cı ildə nəşrə başlayan Molla Nəsrəddin jurnalı qadın məsələsinə yanaşmasına görə dövrün digər mətbuat orqanlarından fərqlənirdi. Jurnal satira, karikatura və bədii mətnlər vasitəsilə qadınların gündəlik həyatda qarşılaşdıqları problemləri ictimai tənqid predmetinə çevirirdi. Erkən nikahlar, qadınların təhsildən uzaqlaşdırılması, ailədaxili zorakılıq, çoxarvadlılıq və qadınların sosial təcridi jurnalın diqqət yetirdiyi məsələlər sırasında idi.

Janet Afary və Kamran Afary Molla Nəsrəddin jurnalının fəaliyyətini araşdırarkən onun qadın hüquqlarının müdafiəsindəki roluna ayrıca yer ayırırlar. Müəlliflər jurnalın qadınların vəziyyətini yalnız mənəvi və ailə problemi kimi deyil, daha geniş ictimai münasibətlərin tərkib hissəsi kimi təqdim etdiyini göstərir (Afary & Afary, 2022, s. 228-282).

Jurnalın təsirli cəhətlərindən biri qadınların gündəlik həyatındakı qeyri-bərabərliyi təsviri formada göstərməsi idi. Karikaturalarda qadının fiziki əməyinin istismarı, ailədəki asılı mövqeyi və kişilərlə müqayisədə məhdud imkanları tənqid edilirdi. Məsələn, Abdullayeva və həmmüəlliflərinin təhlil etdiyi karikaturalardan birində kişi at belində musiqi aləti ilə təsvir edilir, qadın isə uşağı və beşiyi daşıyaraq onun yanında piyada gedir. Bu təsvir ailə daxilində əmək bölgüsünün qeyri-bərabərliyini aydın şəkildə nümayiş etdirir (Abdullayeva et al., 2019, s. 79).

Belə təsvirlər qadınların gündəlik həyatında adi qəbul edilən münasibətləri ictimai müzakirəyə çıxarırdı. Karikaturanın üstünlüyü mürəkkəb sosial problemi qısa və anlaşılan formada təqdim etməsində idi. Oxucu yalnız mətn vasitəsilə deyil, təsvir üzərində düşünməklə də mövcud münasibətlərə tənqidi yanaşa bilirdi. Bununla belə, jurnalın təsir dairəsini qiymətləndirərkən savadlılıq səviyyəsi və mətbuatın yayılma imkanları da nəzərə alınmalıdır.

Molla Nəsrəddin qadınların vəziyyətini tənqid edərkən dinlə bağlı məsələlərə də toxunurdu. Lakin jurnalın mövqeyini bütövlükdə dinə qarşı çıxış kimi izah etmək tarixi mənzərəni sadələşdirirdi. Onun tənqidində qadınların hüquqlarını məhdudlaşdıran dini yozumlar, mövhumat və sosial vərdişlər

mühüm yer tuturdu. Abdullayeva və həmmüəllifləri jurnalın qadınların hüquqlarını müdafiə edən din xadimlərinin fikirlərinə müsbət münasibət göstərdiyini də qeyd edirlər (Abdullayeva et al., 2019, s. 78-79).

Bu baxımdan Molla Nəsrəddin jurnalında qadın məsələsi daha geniş modernləşmə müzakirələrinin tərkib hissəsi idi. Qadınların təhsil alması, nikah münasibətlərində razılıq hüququ və ictimai həyatda iştirakı cəmiyyətin tərəqqisi ilə əlaqələndirilirdi. Lakin jurnalın qadın hüquqlarını müdafiə etməsi onun səhifələrində qadınların öz səslərinin eyni dərəcədə təmsil olunduğu anlamına gəlmirdi. Burada qadın çox vaxt ictimai tənqiddən əsas mövzusu kimi çıxış edirdi.

İşıq və Molla Nəsrəddin nəşrlərini müqayisə etdikdə onların qadın məsələsinə fərqli yollarla yanaşdığı görünür. Molla Nəsrəddin mövcud münasibətləri satirik tənqid vasitəsilə dəyişdirməyə çalışırdı. İşıq isə qadınların özlərinə ünvanlanan maarifçi müzakirə mühiti yaratmışdı. Birinci nəşrdə ictimai tənqid, ikinci nəşrdə isə qadınların öz fikirlərini ifadə etməsi daha qabarıq görünürdü. Hər iki istiqamət qadınların sosial mövqeyinin dəyişməsinə təsir göstərmişdir.

Şəfəq Dadaşovanın gender diskursu ilə milli kimliyin formalaşması arasındakı əlaqəyə dair araşdırması bu müzakirələrin daha geniş mənasını anlamağa kömək edir. Müəllif XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında qadın obrazının milli kimlik və modernləşmə haqqında təsəvvürlərlə əlaqəli şəkildə formalaşdığını göstərir (Dadaşova, 2025, s. 287-290). Bu yanaşmadan çıxış etdikdə qadın məsələsinin yalnız qadınların hüquqları haqqında mübahisə olmadığı, həm də cəmiyyətin gələcək inkişaf istiqaməti ilə bağlı düşüncələrin ifadəsi olduğu görünür.

Naila Rüstəmlinin araşdırması da mətbuatın qadın subyektivliyinin formalaşmasındakı rolunu ön plana çıxarır. Müəllif qadınların təhsil, ailə və ictimai mövqe haqqında müzakirələrə qoşulmasını onların sosial görünürlüyünün artması ilə əlaqələndirir (Rustamli, 2026, s. 1-3). Bu prosesin əhəmiyyəti qadınların yalnız maarifçilik ideyalarının təsirinə məruz qalmalarında deyil, həmin ideyaların yayılmasında iştirak etmələrində idi.

Beləliklə, mətbuat Azərbaycan qadınının ictimai səfərbərliyində iki istiqamətdə rol oynamışdır. Bir tərəfdən qadınların qarşılaşdıqları problemləri ictimai müzakirəyə çıxarmış, digər tərəfdən onların öz düşüncələrini ifadə etməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Lakin qadın haqqında danışmaqla qadının öz adından danışması arasında mövcud olan fərq dövrün gender münasibətlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olaraq qalırdı.

Qadın cəmiyyətləri və ictimai səfərbərlik

Azərbaycan qadınlarının ictimai fəaliyyətinin təşkilatlanmış formaya keçməsi XX əsrin əvvəllərində baş verən mühüm dəyişikliklərdən biri idi. Maarifçilik və mətbuat qadınların ictimai mövqeyinə dair düşüncələrin yayılmasına kömək edirdisə, xeyriyyə cəmiyyətləri həmin düşüncələrin

praktik fəaliyyətə çevrilməsi üçün imkan yaradırdı. Qadınlar bu təşkilatlar vasitəsilə maddi yardım toplayır, təhsil təşəbbüslərini dəstəkləyir, ehtiyacı olan ailələrə kömək göstərir və ictimai tədbirlərin təşkilində iştirak edirdilər. Belə fəaliyyətlər qadınların kollektiv qərar qəbul etməsinə və müəyyən təşkilati təcrübə qazanmasına şərait yaradırdı.

Qadın cəmiyyətlərinin yaranması üçün tarixi zəmin XIX əsrin ikinci yarısında formalaşmışdı. Nüşabə Məmmədovanın araşdırmasında İrəvanda fəaliyyət göstərən Müqəddəs Ripsima və Müqəddəs Nina xeyriyyə təşkilatlarında azərbaycanlı qadınların iştirakına dair məlumatlar verilir. Müəllifin təqdim etdiyi məlumatlara görə, 1852-ci ildə Müqəddəs Ripsima cəmiyyətinin 63 qadın üzvündən 7-si azərbaycanlı idi. Sonrakı illərdə bu təşkilatlarda azərbaycanlı qadınların iştirakı genişlənməmişdir (Məmmədova, 2020, s. 115-116).

Bu faktlar qadınların ictimai təşkilatlanmasının yalnız XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmadığını göstərir. Lakin əvvəlki mərhələdə onların fəaliyyəti çox vaxt başqa icmaların yaratdığı təşkilatlar daxilində həyata keçirilirdi. XX əsrin əvvəllərində isə müsəlman qadınların öz təşəbbüsləri əsasında təşkilatlanması daha aydın görünməyə başlamışdır. Burada əsas dəyişiklik qadınların xeyriyyə tədbirlərində iştirakından həmin tədbirlərin təşkilinə və idarə olunmasına keçməsi idi.

1908-ci ildə Nicat cəmiyyəti nəzdində qadın bölməsinin yaradılması bu istiqamətdə mühüm addım olmuşdur. Məmmədovanın verdiyi məlumata əsasən, bölmə 26 oktyabr 1908-ci ildə Hənifə xanım Məlikovanın rəhbərliyi ilə Rübabə xanım Qasimovanın mənzilində təşkil edilmişdir. Onun fəaliyyətində Xədicə xanım Əlibəyova, Əminə xanım Əfəndiyeva, Sürəyya xanım Axundova, Sara xanım Vəzirova və digər maarifçi qadınlar iştirak edirdilər (Məmmədova, 2020, s. 116-117).

Təşkilatın əsas məqsədi müsəlman qadınları arasında savadın yayılması və təhsil alan gənclərə maddi yardım göstərilməsi idi. Bu məqsədlər qadınların ictimai fəaliyyətinin maarifçiliklə sıx bağlı olduğunu nümayiş etdirir. Lakin təşkilatın əhəmiyyəti yalnız həyata keçirdiyi xeyriyyə tədbirləri ilə məhdudlaşmırdı. Qadınların bir araya gəlməsi, ortaq məqsədlər müəyyənləşdirməsi və həmin məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət göstərməsi ictimai səfərbərliyin əsas xüsusiyyətlərindən idi.

Nicat cəmiyyətinin qadın bölməsi fərdi maarifçilik fəaliyyətindən kollektiv təşəbbüsə keçidi göstərirdi. Əvvəlki dövrlərdə ayrı-ayrı qadınların təhsil və xeyriyyə sahəsində fəaliyyəti diqqət çəkirdisə, artıq həmin təşəbbüslərin müəyyən təşkilati çərçivədə birləşdirilməsi mümkün olmuşdu. Bu dəyişiklik qadınların ictimai münasibətlərdə daha davamlı iştirakına şərait yaradırdı.

1908-ci ildə Peterburqda da Nicat cəmiyyətinin qadın bölməsinin yaradılması və ona Xurşud xanım Vəzirovanın rəhbərlik etməsi təşkilatlanmanın Bakı ilə məhdudlaşmadığını göstərir (Məmmədova, 2020, s. 117). Bu fakt qadınların ictimai əlaqələrinin müxtəlif şəhərləri əhatə etməyə

başladığını göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bununla belə, mövcud məlumatlar həmin bölmələrin fəaliyyətinin miqyasını və iştirakçıların ümumi sayını tam müəyyənləşdirməyə imkan vermir.

Qadınların təşkilatlanmasında növbəti mühüm mərhələ Bakı Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyətinin yaradılması olmuşdur. Məmmədovanın araşdırmasına görə, cəmiyyətin nizamnaməsi 1914-cü ildə hazırlanaraq müvafiq dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilmişdir. Həmin il noyabrın 21-də keçirilən təsis iclasında idarə heyəti seçilmişdir. Sona xanım Tağıyeva sədr, Rəhilə xanım Hacıbababəyova sədr müavini, Pəri xanım Topçubaşova xəzinədar, Əminə xanım Ağayeva isə katib olmuşdur (Məmmədova, 2020, s. 117).

Cəmiyyətin idarə heyətində qadınların müxtəlif vəzifələr tutması onların təşkilati fəaliyyətinin inkişafını göstərirdi. Sədr, katib və xəzinədar kimi vəzifələr yalnız simvolik xarakter daşıyırdı. Bu vəzifələr toplantıların keçirilməsini, qərarların sənədləşdirilməsini, maliyyə vəsaitlərinin idarə olunmasını və fəaliyyətin əlaqələndirilməsini tələb edirdi. Beləliklə, qadınlar ictimai idarəetmə təcrübəsi qazanırdılar.

Cəmiyyətin nizamnaməsində müəyyənləşdirilən məqsədlər də diqqətəlayiqdir. Burada müsəlman qadınlarının mədəni və iqtisadi inkişafına yardım göstərilməsi, yoxsul qadınların müdafiəsi, qızların təhsilə cəlb olunması və peşə bacarıqlarının artırılması nəzərdə tutulurdu. Təşkilatın fəaliyyət proqramına məktəblərin açılması, qadınlar üçün kursların təşkili, kitabxana və qiraətxanaların yaradılması, müəllimələrin hazırlanması kimi məsələlər də daxil edilmişdi (Məmmədova, 2020, s. 117-118).

Bu proqram qadın cəmiyyətlərinin fəaliyyətinin yalnız ənənəvi xeyriyyəçilikdən ibarət olmadığını göstərir. Maddi yardım ehtiyacı olan qadınların gündəlik problemlərini yüngülləşdirməyə yönəlirdisə, təhsil və peşə hazırlığı ilə bağlı təşəbbüslər onların gələcəkdə daha müstəqil sosial mövqe qazanmasına imkan yarada bilərdi. Xüsusilə müəllimələrin hazırlanması və qadınların peşə bacarıqlarının artırılması təşkilatın uzunmüddətli ictimai dəyişikliklərə yönələn məqsədlərindən idi.

Burada nizamnamədə nəzərdə tutulan fəaliyyətlə həqiqətən həyata keçirilmiş tədbirlər arasında fərq qoymaq vacibdir. Mənbədə göstərilən proqram cəmiyyətin məqsədlərini və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Lakin həmin müddəaların hər birinin hansı miqyasda icra olunduğunu təsdiqləmək üçün əlavə hesabat və arxiv sənədlərinə ehtiyac vardır. Buna görə də cəmiyyətin nizamnaməsində qeyd edilən bütün təşəbbüsləri artıq həyata keçirilmiş nailiyyətlər kimi təqdim etmək düzgün olmazdı.

Qadın cəmiyyətlərinin fəaliyyəti sosial mənsubiyyət baxımından da müəyyən xüsusiyyətlərə malik idi. Təşkilatların rəhbərliyində əsasən maarifçi və imkanlı ailələrdən olan qadınlar təmsil

olunurdular. Bu vəziyyət onların maddi və sosial əlaqələrindən istifadə etməyə imkan versə də, ictimai təşkilatlanmanın bütün qadın təbəqələrini eyni səviyyədə əhatə etmədiyini göstərirdi. Xeyriyyə yardımını təşkil edən qadınlarla həmin yardımı alan qadınların sosial mövqeyi arasında fərqlər mövcud idi.

Gender perspektivindən bu fərq mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qadın cəmiyyətləri bir tərəfdən qadınların öz təşəbbüsləri əsasında fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradırdı. Digər tərəfdən isə həmin təşkilatların daxilində sosial iyerarxiyalar qorunurdu. İmkanlı və təhsilli qadınlar qərar qəbul edən mövqedə çıxış edir, yoxsul qadınlar isə çox vaxt yardımın ünvanlandığı qrup kimi görünürdülər. Buna görə də qadın cəmiyyətlərinin fəaliyyətini həm ictimai fəallığın inkişafı, həm də mövcud sosial fərqlərin davam etməsi baxımından qiymətləndirmək lazımdır.

1917-1918-ci illərdə ictimai fəallıq və siyasi iştirak

1917-ci ildə Rusiya imperiyasında baş verən inqilabi dəyişikliklər qadınların ictimai mövqeyi haqqında müzakirələrə yeni siyasi məzmun qazandırmışdır. Əvvəlki illərdə əsasən təhsil, ailə və xeyriyyə fəaliyyəti ilə əlaqələndirilən qadın məsələsi siyasi təmsilçilik və hüquq bərabərliyi baxımından da aktuallaşmışdır.

Bu mərhələdə qadınların ictimai toplantılarda iştirakı xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Abdullayeva və həmmüəllifləri 1917-ci ildə müsəlmanların qurultayında Şəfiqə Əfəndizadənin çıxışına münasibəti araşdırarkən qadınların ictimai görünürlüyünün hələ də müqavimətlə qarşılandığını göstərir (Abdullayeva et al., 2019, s. 80-82). Bu hadisə qadınların ictimai fəaliyyət imkanlarının genişlənməsinə baxmayaraq, mövcud gender normalarının qısa müddətdə aradan qalxmadığını nümayiş etdirir.

Şəfiqə Əfəndizadə kimi maarifçi qadınların fəaliyyəti təhsil, mətbuat və ictimai iştirak arasındakı əlaqəni göstərirdi. Müəllimlik və yazıçılıq təcrübəsi qadınların ictimai müzakirələrdə iştirakına müəyyən zəmin yaradırdı. Lakin həmin təcrübə siyasi mühitdə bərabər qəbul olunmaq üçün kifayət etmirdi. Qadınların ictimai nüfuzunun artması ilə onların siyasi qərarların qəbulunda iştirak imkanları arasında fərq qalmaqda davam edirdi.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması qadınların siyasi hüquqları baxımından yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Qadınlara seçki hüququnun tanınması əvvəlki illərdə aparılan maarifçilik və ictimai fəaliyyətin daha geniş siyasi kontekstdə qiymətləndirilməsinə imkan verir. Lakin bu hüququn əldə edilməsini yalnız qadın cəmiyyətlərinin birbaşa fəaliyyəti ilə izah etmək doğru olmazdı. Həmin qərar milli dövlət quruculuğu, demokratik təmsilçilik və dövrün siyasi dəyişiklikləri ilə əlaqəli idi.

Svietoxovskinin araşdırmasında 1918-ci ildə Azərbaycan dövlətinin yaradılması 1905-ci ildən sonra formalaşan milli siyasi hərəkatın inkişafında mühüm mərhələ kimi təqdim edilir (Swietochowski, 1985). Qadınların siyasi hüquqlarının tanınması da bu tarixi prosesin tərkibində nəzərdən keçirilməlidir. Bununla belə, hüquqi bərabərliklə faktiki ictimai iştirakın eyni olmadığını nəzərə almaq lazımdır. Seçki hüququnun tanınması qadınların qarşılaşdıqları təhsil, iqtisadi asılılıq və sosial məhdudiyyətləri dərhal aradan qaldırmırdı.

Beləliklə, 1900-1918-ci illərdə qadın cəmiyyətləri ictimai səfərbərliyin təşkilati əsaslarının formalaşmasına kömək etmişdir. Xeyriyyə fəaliyyəti qadınların ictimai həyata qoşulması üçün nisbətən qəbul edilən sahə olmaqla yanaşı, onların idarəetmə və kollektiv fəaliyyət təcrübəsi qazanmasına da imkan yaratmışdır. Bu təcrübə sonrakı siyasi və ictimai dəyişikliklərin mühüm tarixi zəminlərindən biri idi.

DƏYƏRLƏNDİRMƏ

1900-1918-ci illərdə Azərbaycan qadınının ictimai səfərbərliyini araşdırarkən maarifçilik, mətbuat və qadın cəmiyyətlərinin bir-biri ilə əlaqəsini nəzərə almaq zəruridir. Bu sahələrin hər biri fərqli imkanlar yaratmış, lakin onların təsiri bir-birindən tamamilə ayrı şəkildə formalaşmamışdır. Qız məktəblərində təhsil alan qadınlar sonradan müəllimlik və yazıçılıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilirdilər. Mətbuatda qadınların təhsil və hüquqları haqqında aparılan müzakirələr ictimai münasibətin dəyişməsinə təsir göstərirdi. Xeyriyyə cəmiyyətləri isə maarifçilik ideyalarının təşkilati fəaliyyətə çevrilməsinə imkan yaradırdı.

Bu prosesin əsas xüsusiyyətlərindən biri qadınların ictimai subyektiyinin tədricən formalaşması idi. XIX əsrin sonlarında qadınlar daha çox maarifçilik təşəbbüslərinin ünvanlandığı sosial qrup kimi görünürdülər. XX əsrin əvvəllərində isə onların bir hissəsi həmin təşəbbüslərin təşkilatçılarına çevrilməyə başladı. Müəllimlik, redaktorluq və xeyriyyə cəmiyyətlərində rəhbərlik qadınların ictimai fəaliyyətində yeni imkanların yarandığını göstərirdi.

Lakin bu dəyişiklikləri bütün Azərbaycan qadınlarının eyni istiqamətdə inkişafı kimi təqdim etmək olmaz. Təhsil və təşkilatlanma imkanları əsasən şəhər mühitində və müəyyən sosial təbəqələr daxilində daha əlçatan idi. Kənd qadınlarının gündəlik həyatı, iqtisadi vəziyyəti və ictimai iştirak imkanları haqqında mövcud tədqiqatlarda məlumatlar nisbətən məhduddur. Buna görə də ilk maarifçi qadınların fəaliyyəti bütövlükdə qadın əhalisinin sosial vəziyyətinin göstəricisi kimi qəbul edilməməlidir.

Digər mühüm məsələ qadınların ictimai fəaliyyətinin hansı ideoloji çərçivədə əsaslandırılmasıdır. Dövrün maarifçi düşüncəsində qadınların təhsili çox vaxt millətin gələcəyi və ailənin inkişafı ilə əlaqələndirilirdi. Bu yanaşma qadınların ictimai mövqeyini genişləndirsə də,

onların fərdi hüquqlarını bəzən kollektiv vəzifələrə tabe edirdi. Təhsilli qadın obrazı müstəqil fərd olmaqla yanaşı, savadlı ana və nümunəvi ailə üzvü kimi təqdim edilirdi. Bu ziddiyyət dövrün gender münasibətlərindəki dəyişikliklərin məhdudiyyətlərini göstərir.

Dadaşovanın gender diskursu ilə milli kimlik arasındakı əlaqəyə dair təhlili qadın obrazının modernləşmə və milli inkişaf haqqında düşüncələrdə mühüm yer tutduğunu göstərir (Dadaşova, 2025, s. 287-305). Bu baxımdan qadınların ictimai səfərbərliyi yalnız sosial hüquqların genişlənməsi deyil, həm də milli cəmiyyətin necə qurulmalı olduğu haqqında müzakirələrin bir hissəsi idi.

Mətbuatın rolunu qiymətləndirərkən qadınların görünürülgü ilə onların ictimai təsir imkanları arasında fərq qoymaq lazımdır. Qadın haqqında yazıların çoxalması onun mütləq şəkildə qərar qəbul edən mövqeyə yüksəlməsi demək deyildi. Bununla belə, qadınların öz adlarından məqalələr yazması və qəzet fəaliyyətində iştirak etməsi daha mühüm dəyişiklik idi. İşıq qəzetinin tarixi əhəmiyyəti məhz bu baxımdan ortaya çıxır.

Molla Nəsrəddin jurnalının fəaliyyəti isə gender normalarının ictimai tənqidinin güclənməsini göstərir. Jurnal qadınların gündəlik həyatındakı qeyri-bərabərliyi satirik təsvirlərlə təqdim edərək mövcud münasibətlərin təbii və dəyişməz qəbul olunmasına qarşı çıxırdı. Lakin bu tənqid çox vaxt kişi müəlliflərin baxışları əsasında qurulurdu. Buna görə də Molla Nəsrəddin və İşıq qadın məsələsinin ictimai müzakirəsində bir-birini tamamlayan, lakin fərqli mövqeləri təmsil edən nəşrlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Qadın cəmiyyətlərinin fəaliyyətində də oxşar ziddiyyət müşahidə edilir. Xeyriyyəçilik ənənəvi olaraq qadınlar üçün münasib sayılan ictimai fəaliyyət forması idi. Lakin həmin fəaliyyət daxilində qadınlar təşkilati bacarıqlar qazanır, maliyyə məsələləri ilə məşğul olur və ictimai qərarların qəbulunda iştirak edirdilər. Beləliklə, ənənəvi sosial normalar daxilində qəbul edilən fəaliyyət forması tədricən qadınların ictimai mövqeyinin genişlənməsinə xidmət edirdi.

Abdullayevanın tədqiqatı XX əsrin əvvəllərində formalaşan maarifçi və ictimai təcrübənin 1920-ci ildən sonrakı qadın siyasəti ilə əlaqəsini göstərir (Abdullayeva, 2020, s. iv-v). Bu baxımdan sovet dövründə qadınların ictimai fəaliyyətinin genişlənməsini əvvəlki mərhələdən tamamilə ayrılmış hadisə kimi təqdim etmək doğru olmazdı. Eyni zamanda, iki dövr arasındakı siyasi və institusional fərqlər də nəzərə alınmalıdır.

Mənbələrin xarakteri tədqiqatın nəticələrinə müəyyən məhdudiyyətlər qoyur. Mətbuat materialları daha çox ictimai müzakirələrin məzmununu, cəmiyyətlərin nizamnamələri isə təşkilatların nəzərdə tutduqları fəaliyyət istiqamətlərini göstərir. Bu mənbələr qadınların gündəlik təcrübəsini və fəaliyyətin faktiki miqyasını hər zaman tam əks etdirmir. Xüsusilə kənd qadınlarının,

yoxsul ailələrdən olan qadınların və ictimai təşkilatlarda təmsil olunmayan qadınların mövqeyinin araşdırılması üçün əlavə sənədlərə ehtiyac vardır.

Bütün bunlar göstərir ki, 1900-1918-ci illərdə qadınların ictimai səfərbərliyi nə tamamilə ardıcıl, nə də bütün sosial təbəqələr üçün eyni nəticələr doğuran proses olmuşdur. Onun inkişafı maarifçilik ideyaları, milli mətbuat, şəhər mühiti, xeyriyyəçilik ənənələri və siyasi dəyişikliklər arasındakı qarşılıqlı təsir nəticəsində baş vermişdir. Əsas tarixi dəyişiklik qadınların ictimai həyatda iştirak imkanlarının genişlənməsi və onların bir hissəsinin bu imkanlardan istifadə edərək müstəqil təşəbbüslər irəli sürməsi idi.

NƏTİCƏ

1900-1918-ci illərdə Azərbaycan qadınlarının ictimai səfərbərliyi maarifçilik, mətbuat və ictimai təşkilatlanma sahələrində baş verən dəyişikliklər nəticəsində formalaşmışdır. Bu dövrdə qadınların sosial mövqeyində müşahidə olunan yeniliklər əvvəlki maarifçilik ənənələrinə əsaslansa da, XX əsrin əvvəllərində daha geniş ictimai məzmun qazanmışdır.

Qız məktəblərinin fəaliyyəti qadınların dünyəvi təhsilə çıxışını genişləndirmiş, müəllimlik peşəsi isə onların ailədən kənarda ictimai mövqe qazanmasına şərait yaratmışdır. Təhsil qadınların yalnız bilik əldə etməsi baxımından deyil, yeni sosial əlaqələr qurması və ictimai təşəbbüslərdə iştirak etməsi baxımından da əhəmiyyətli olmuşdur.

Mətbuat qadın məsələsini ictimai müzakirənin mühüm mövzularından birinə çevirmişdir. Molla Nəsrəddin jurnalı mövcud gender münasibətlərini satirik tənqid vasitəsilə sorğulamış, Işıq qəzeti isə qadınların öz düşüncələrini ifadə etməsi üçün ayrıca mühit yaratmışdır. Bu iki nəşrin fəaliyyəti qadınların ictimai görünürlüğunün artmasında fərqli, lakin qarşılıqlı əlaqəli rol oynamışdır.

Qadın xeyriyyə cəmiyyətləri ictimai səfərbərliyin təşkilati əsaslarının yaranmasına kömək etmişdir. Nicat cəmiyyətinin qadın bölməsi və Bakı Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti qadınların kollektiv təşəbbüs, təşkilati idarəetmə və maarifçilik fəaliyyəti sahəsində təcrübə qazandığını göstərir. Bu təşkilatlar qadınların yalnız yardım göstərən və ya yardım alan şəxslər deyil, ictimai fəaliyyətin təşkilatçıları kimi çıxış etməsinə imkan yaratmışdır.

Bununla yanaşı, dövrün dəyişiklikləri müəyyən sosial məhdudiyyətlər daxilində baş vermişdir. Qadınların təhsil və ictimai təşkilatlanma imkanları sosial mənsubiyyətə və yaşayış mühitinə görə fərqlənirdi. Maarifçi düşüncədə qadınların hüquqları çox vaxt ailə və milli inkişaf vəzifələri ilə əlaqələndirilirdi. Bu isə qadınların ictimai mövqeyinin genişlənməsi ilə ənənəvi gender normalarının davam etməsi arasında ziddiyyət yaradırdı.

1918-ci ildə qadınlara siyasi hüquqların tanınması əvvəlki illərdə formalaşan ictimai dəyişikliklərin davamı kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin bu hadisəni yalnız qadın hərəkətinin birbaşa

nəticəsi kimi izah etmək kifayət deyil. Onun meydana çıxmasında milli dövlət quruculuğu və dövrün siyasi şəraiti də mühüm rol oynamışdır.

Beləliklə, Azərbaycan qadınının ictimai səfərbərliyinin əsas xüsusiyyəti onun tədricən inkişaf etməsi idi. Maarifçilik qadınların yeni bilik və bacarıqlar əldə etməsinə, mətbuat ictimai fikir bildirməsinə, qadın cəmiyyətləri isə kollektiv fəaliyyətə qoşulmasına imkan yaratmışdır. Bu proses qadınların cəmiyyətdəki mövqeyini tamamilə dəyişdirməsə də, onların ictimai həyatın fəal iştirakçılarna çevrilməsi üçün mühüm tarixi zəmin formalaşdırmışdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

- Abdullayeva, Sh. A., Rostovskaya, T. K., & Rostovskaya, N. A. (2019). Женский вопрос в Азербайджане в периодической печати 1903-1913 гг. [1903-1913-cü illərdə Azərbaycan dövrü mətbuatında qadın məsələsi]. Женщина в российском обществе, (2), 74-86. <https://doi.org/10.21064/WinRS.2019.2.7>
- Abdullayeva, Y. (2020). Crafting the modern woman in Azerbaijan. Muslim women, the state, and modernity, 1900-1939 [Doktorluq dissertasiyası, University of Waterloo].
- Afary, J., & Afary, K. (2022). Mollā Nasreddin. The making of a modern trickster (1906-1911). Edinburgh University Press.
- Aliyeva, L. (2024). Civil and political rights of Muslim women in the Russian Empire in the early twentieth century. Science, Education and Innovations in the Context of Modern Problems, 7(1-2), 119-132.
- Aydın, H. (2018). İlk kadın gazetesi Işık'ın (1911-1912) Azərbaycan basın tarixindəki yeri [Magistr dissertasiyası, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi].
- Dadashova, S. (2025). Shaping identity. Gender discourse in Azerbaijani literature of the early twentieth century. Interventions, 27(2), 287-305. <https://doi.org/10.1080/1369801X.2024.2400357>
- Mamedova, R. (2025). Periodicals on the transformation of Turkic Muslim women in the South Caucasus in Imperial Russia. Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7(1), 23-35. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1589981>
- Məmmədova, N. (2020). Azərbaycanda ilk qadın ictimai təşkilatları (XIX əsrin ikinci yarısı–XX əsrin əvvəllərində). Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar Elmlər Seriyası, (4), 115-121.

- Muradova, A. C. (2007). Вовлечение женщин Азербайджанской ССР в органы государственной власти (20-30-е годы XX века) [Azərbaycan SSR qadınlarının dövlət hakimiyyəti orqanlarına cəlb edilməsi]. Nurlan.
- Rice, K. (2024). Muslim women and educational reform in the early-twentieth-century Southern Caucasus. Urbanization and heterosocialization at the dawn of revolution. *Journal of Women's History*, 36(2), 117-138. <https://doi.org/10.1353/jowh.2024.a929071>
- Rustamli, N. (2026). Matbuatın aynasında kadın. 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da kadın meselesi üzerine tartışmalar ve söylemler. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, (29), 1-30. <https://doi.org/10.46250/kulturder.1778363>
- Swietochowski, T. (1985). *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The shaping of national identity in a Muslim community*. Cambridge University Press.

ABSTRACT

ENLIGHTENMENT, PRESS, AND WOMEN'S SOCIETIES: THE FORMATION OF SOCIAL MOBILIZATION AMONG AZERBAIJANI WOMEN IN 1900–1918 (FROM A GENDER PERSPECTIVE)

Sevinj Abbasova

Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

The early 20th century was a crucial historical stage marked by significant transformations in the social status of Azerbaijani women. Political developments within the Russian Empire, urban expansion, the strengthening of the enlightenment movement, and the rise of the national press opened up new opportunities for women to engage in education, culture, and community organization. This article examines the formation of social mobilization among Azerbaijani women between 1900 and 1918 through the lens of gender history. It provides an interconnected analysis of the operation of girls' schools, the social standing of female teachers, the portrayal of the "woman question" in the press, and the organizational practices of charitable societies. In particular, the study examines how discussions on women's rights, family relations, and gender norms in the newspaper *Ishiq* and the satirical magazine *Molla Nasreddin* contributed to the recognition of women as active social agents. The research demonstrates that women's civic engagement was not merely an outcome of the political rights granted in 1918, but rather a continuation of educational initiatives, press experience, and collective action cultivated in preceding years. At the same time, the paper highlights that the modernization process did not affect all women equally, as social background, living environment, and traditional family relations continued to restrict opportunities for social participation.

Keywords: *Azerbaijani women, gender history, enlightenment, female education, Ishiq newspaper, Molla Nasreddin, women's societies, social mobilization*

